

Ўтган асрнинг охирларидан бошлаб hozirги кунга қадар «Авесто» маълумотлари (вилоятларнинг Арёшаёна бўйича бирлашиши) Геродот ва Гекатей асарлари («Катта Хоразм»), шунингдек, Ктесийнинг кадимги Бактрия подшолиги хақидаги маълумотлари ва нихоят археологик тадқиқотлар натижалари Ўрта Осиёда илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши муаммоларини ўрганиш учун асос бўлган бўлишига қарама-қарши, кадимги давлатлар ҳудудлари, шакллари, бошқарув тизими ва санаси билан боғлиқ бўлган мавзуларнинг айрим йўналишлари ҳамон илмий баҳсларга сабаб бўлмоқда.

Ижтимоий-иктисодий аҳволни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, мил. авв. I минг йилликнинг бошларига келиб, Ўрта Осиёнинг нисбатан ривожланган ҳудудларида илк давлат уюшмалари пайдо бўла бошлайди. Мил. авв. IX-VIII асрларга келиб, Бактрия (Жанубий Ўзбекистон, Жанубий Тожикистон, Шимолий Афғонистон) ҳудудларида харбий ахамиятга эга бўлган сиёсий бирлашмалар ташкил топади. Ўша даврда Маргиёна ва Сўғдиёна кадимги Бактриянинг айрим қисмлари бўлганлиги хақида турли маълумотлар бор. Бактрия Шарқдаги энг муҳим харбий ва иқтисодий марказлардан бири бўлиб, аҳолининг, қудратли шаҳарлар ва қалъаларнинг қўплиги, табиий хом ашёга бойлиги, муҳим марказий савдо йўллари чоррахасида жойлашганлиги, хунармандчиликнинг раванки шундан далолат беради.

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар «Катта Хоразм», «Кадимги Хоразм» масалаларига бирмунча аниқликлар киритди. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Хоразм тупроғида мил. авв. VIII-VII асрларга оид пахса ёки хом гишт турар жойлар аниқланмаган (турар жойлар ярим ертўлалардан иборат). Кадимги Хоразм давлати мил. авв. VI асрда Амударёнинг ўрта оқими қисмидан Оролга яқин бўлган ерларда вужудга келган. Бактрия ва Хоразм давлатининг ҳудудий чегаралари Ўрта Амударё оқимидаги ерлар орқали ўтган. Хоразмнинг йирик сугориш иншоотлари мил. авв. VI-V асрларга оиддир. Ўлкада бу даврларга оид кўпгина шаҳар ва қишлоқлар ҳа-робалари очиқ ўрганилган. Улардаги топилмалар, манзилгоҳлар, хом гишт ва пахса-дан қад кўтарган бўлиб, аҳоли дехқончилик ва чорвачилик билан шугулланган. Шаҳарларда хунармандчилик ривожланган.

Кадимги Сўғдиёна, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида жойлашган бўлиб, жану-би-шарқда Бактрия, шимоли-ғарбда Хоразм билан чегарадош бўлган. Сўғдиёна хақида «Авесто», аҳмонийлар даври, миҳхат ёзувлари ва юнон-рим тарихчилари маълумотлар берадилар. Қашқадарёдаги бир қатор турар-жойлар ва уй-кўрғонлар қолдиқлари мил. авв. IX-VIII асрларга оиддир. Сўғдиёнада Афросиёб, Ерқўрғон, Узункир каби йирик шаҳар марказлари ҳамда кўшни вилоятлар ва давлатлар билан ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар ривожланади.

Ўзбекистон ҳудудларидаги энг кадимги давлатлар хақида зардуштийларнинг муқаддас диний китоби «Авесто», аҳмонийларнинг миҳхат ёзувлари (Бехистун, Накши Рустам, Суза, Персеполис) юнон-рим тарихчиларининг (Геродот, Гекатей, Курций Руф, Арриан, Страбон ва бошқалар) маълумотлар беради. Сўнгги йилларда кадимги Бактрия, Сўғдиёна ва Хоразм ҳудудларида олиб борилган археологик тадқиқотлар кўп ҳолларда ёзма манбалар маълумотларини тасдиқлайди.

Мил. авв. 559 йилда Эронда подшо Қир II аҳмонийлар давлатига асос солади. Мил. авв. 545-540 йилларга келиб аҳмоний подшолари Ўрта Осиёдаги Парфия, Маргиёна, Бактрия, Сўғдиёна каби вилоятлар ва қўчманчи қабилалар устидан ўз ҳукмронликларини

ўрнатдилар. Ўрта Осиё халклари боскинчиларга қарши мардона-вор кураш олиб бордилар. Хусусан, кўчманчи массагет кабилалари ахмонийларнинг катта кўшинларини тор-мор этдилар (мил. авв. 530 йил). Бу жангда форс подшоши Кир II ҳам халок бўлди. Шунингдек, мил. авв. 522 ва 519-518 йилларда Маргиёнада ҳамда саклар ўлкасида форсларга қарши кўзғолонлар кўтарилди.

Бу даврда қадимги Бактрия аҳолисининг асосий машғулоти дехкончилик эди. Қалаимир, Кучуктепа, Кизилтепа, Кизилча, Бандихон каби мил. авв. VI-IV аср ёдгор-иқларидан кўплаб меҳнат қуроллари топилган. Дехкончилик сунъий сугоришга асосланган. Бу ҳудудларда ундан ташқари чорвачилик, қулоччилик, темирчилик ва бадиий хунармандчилик (Амударё ҳазинаси) ҳам ривожланади.

Мил. авв. VI-IV асрларда Сўғдиёнада кўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлиб, улар форс подшоларига катта-катта солиқлар тўлаб турганлар. Хусусан, бу даврга оид Узунқир, Ерқўргон, Афросиёб, Лолазор, Хўжа Бўстон, Сангиртепа, Чордара, Қўргонча, Қўктепа каби 50 дан зиёд ёдгорликлар ўрганилган. Бу ҳудудлардан топилган кўпгина топилмалар аҳолининг дехкончилик, чорвачилик ва хунармандчилик билан шугулланганидан далолат беради. Шунингдек, савдо-сотик ва ўзаро алоқалар ҳам анча ривожланади.

Бу даврда Хоразм ҳудудларида ҳам йирик-йирик манзилгоҳлар мавжуд эди.

Қишлоқларда дехкончилик, шаҳарларда эса хунармандчилик ривожланган эди.

Жонбосқалъа, Қўзалиқир, Тупроққалъа қабилар маданий марказлар ҳисобланган.

Ўзбекистондаги энг қадимги маҳаллий ёзув намуналари ҳам Хоразм ҳудудларидан (Тупроққалъа, мил. авв. IV аср) топилган.

Мил. авв. 329 йилга келиб, македониялик Искандарнинг Ўрта Осиёга юришлари бошланди. Искандар кўшинлари Сўғдиёна ва Уструшона ерларида жуда каттик қаршиликка дуч келди. Жангларда Искандарнинг ўзи ҳам бир неча марта ярадор бўлди.

Мил. авв. 329-327 йиллар давомида маҳаллий сўғдий аҳоли Спитаман бошчилигида юнон-македон боскинчиларига қарши кураш олиб бориб, уларга жуда катта талафот етказди. Искандар кўшинлари ҳеч қачон Сўғдиёнадагидек қаршиликка учрамаган эди.

Мил. авв. 323 йилда македониялик Искандар вафот этганидан сўнг Ўрта Осиё ерлари Салавка ҳукмронлиги остига ўтади (мил. авв. 306 йил). Салавкийлардан бўлган Антиох I даврида (мил. авв. 280-261 йй.) Ўрта Осиё вилоятларида тинч ҳаёт бошланиб, қишлоқ хўжалиги, хунармандчилик, савдо-сотик анчагина ривожланади. Ўрта Осиё ерлари салавкийлар давлатининг муҳим қисми бўлиб, ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга эди. Ўрта Осиё вилоятларининг салавкийлар давлати тарқи-бига қирган даври юнон-македон юришлари пайтида қайта бўлган ишлаб чиқарувчи қўшларнинг ва бактрияликлар, сўғдийлар ҳамда пафлияликларнинг боскинчиларга қарши курашда бирлашув даври бўлди.

Мил. авв. III асрнинг ўрталарига келиб, салавкийлар давлатида тахт учун ўзаро курашлар авж олиб кетди. Натижада дастлаб Парфия, кейин эса Юнон-Бактрия дав-латлари салавкийлардан ажралиб чиқди. Мил. авв. 250 йилда биринчи Юнон-Бактрия подшоши Диодод ўзини ҳукмдор деб эълон қилди ва тангалар зарб этди. Тангашунос-лик маълумотларига қўра, мил. авв. III асрнинг охиригача Юнон-Бактрияда бир неча подшолар ўтганки, улар ёзма манбаларда эслатилмайди. Мил. авв. II аср бошларига келиб Деметрий, Евкратид каби подшолар Юнон-Бактрия ерларини жанубга томон қенгайтириб борадилар. Мил. авв. II асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кўчманчи қабилаларнинг ҳужумлари ва ўзаро курашлари натижасида Юнон-Бактрия подшолиги қулатилди.

